

הרב ישראל דנדרוביץ

ראש בית המדרש 'באר האבות'

מח"ס 'הנחמדים מזהב', ערך

'משמע שיכירוהו בראיית העין'

מחלוקת הפוסקים האם סומא יכול לומר בסיפור יציאת מצרים 'מצה זו... מרור זה' • ראייה מפתיעה מיצחק אבינו שאמר (בליל הסדר) על עשו 'האתה זה' למרות שהיה סומא • דיון מקיף במשמעות המילולית של הביטוי 'זה - זו'

'מצה זו... מרור זה'

נחלקו רבותינו הפוסקים האם סומא, בשעה שמגביה את המצה והמרור בסדר ההגדה, יכול לומר: "מצה זו שאנו אוכלין... מרור זה שאנו אוכלים", או שמא מחמת עיוורונו אינו יכול לומר את המילים: 'זו... זה', ולכן עליו לומר בסתמא: "מצה שאנו אוכלין... מרור שאנו אוכלים".

דעת ה'חק יעקב' ברורה היא: הסומא אינו יכול לומר 'מצה זו... מרור זה'. וכך פסק (סי' תעג ס"ק לט):

"ועיין בבית יוסף דגם סומא חייב בקריאת ההגדה... ומכל מקום נראה לי דכשמגיע ל'מצה זו' ול'מרור זה' אין לומר 'זה', כדאמרינן שם בגמרא (פסחים קטז ב) 'זה פרט לסומין הוא דאתי', ד'זה' משמע שיכירוהו בראיית העין, וכמו שפירש רשב"ם שם. אף דלפי המסקנא שם אפשר לחלק, מכל מקום מה בכך, הא אפשר לומר בנוסח קצרה 'מצה שאנו אוכלין'..."

אולם ה'חיי אדם' הביא שיטה זו וחלק עליה (כלל קל ס"ק יא):

"וסומא חייב בהגדה, וכשיגיע ל'מצה זו' או 'מרור זה' יאמר רק 'מצה שאנו אוכלין' כו' וכן 'מרור שאנו אוכלין' כו' (תעג ובחק יעקב). ולי נראה כיון שצריך להגביה יכול לומר 'מצה זו' ו'מרור זה'."

'בלל מוסד ביסודי הלשון'

בטרם נכנס אל עובי הקורה של מחלוקת זו, התלויה ועומדת במשמעות המדוייקת של הביטוי 'זה' (בלשון זכר, כשהוא הדין ל'זו' בלשון נקבה) נקדים ונביא הגדרה תמציתית על השימוש בביטוי 'זה' מקולמוסו של הגאון רבי אלישע יצחק שור, רבה של קיטוב.

את רשימה זו העתיק בנו, הגאון רבי יעקב שור, אל תוך ספרו 'בעי חיי' (על רבינו בחיי, פרשת ויחי. נדפס בספר 'משנת יעקב', הוצאת מה"ק, ירושלים תש"נ) כשהוא מקדים לה את מילות הפתיחה הבאים: "ולמהתיק דברי חכמים וחדותם אשר כל דבריהם קבועים ביסודי הלשון וההגיון בדרכי הדקדוק אעתיק פה דברי אבא מארי הרה"ג יחיה".

ואלו הדברים:

”כאשר שמתי עיני על דרשות חז”ל התבוננתי והיה לחז”ל כלל מוסד ביסודי הלשון, דכל היכא דכתיב תיבות ז’ה’ הוא מורה רק לדבר שרואה בראיית העין ומראה באצבעו הכי, זה הוא, ולא דדרשו רז”ל מצד יתור לשון אלא מחוקי הלשון כן הוא”.

הגרא”י שור מטיב להגדיר כאן את הכלל אליו הוא מביא סימוכין רבים¹: השימוש בביטוי ז’ה’ יכול להיות רק באופן של ראיית העין וחיווי באצבע על המושא, באופן המבטא בירור של למעלה מכל ספק. והוא מחדד: לא מדובר כאן על דרשת חז”ל, בה המסורה מלמדת אותנו שז’ה’ אמור דווקא בכהאי גוונא, אלא שחוק מחוקי הלשון הוא שיש כאן.

בבן סורר ומורה

לקביעה זו על השימוש הבלעדי לביטוי ז’ה’ יש גם השלכות הלכתיות שונות, וכאן נביא שתי סוגיות בגמרא הדנות בכך:

ההלכה הראשונה כלפי הביטוי ז’ה’ קובעת שסומין אינם יכולים להיות הורים לבן סורר ומורה. וכך שנינו במסכת סנהדרין (עא א): ”היה אחד מהם גידם או חיגר או אלם או סומא או חרש, אינו נעשה בן סורר ומורה, שנאמר (דברים כא יט-כ) וְתִפְּשׂוּ בֹאֲבֵי וְאָמְרוּ... וְאָמְרוּ אֶל זְקֵנֵי עִירוֹ בְּנֵנוּ זֶה סוֹרֵר וּמֹרֵה אֵינְנוּ שִׁמְעַ בְּקִלְנוּ זוֹלֵל וְסָבֵא... בְּנֵנוּ זֶה - וְלֹא סוֹמֵינִי”. ופירש רש”י: ”בננו זה - משמע שרואים אותו”.

הגמרא מחדדת את הלימוד על ידי שהיא שואלת: כיצד ניתן לדרוש כך והלוא מילים אלו כבר תפוסות לדרשה אחרת, שהרי כך למדנו בדיני בן סורר ומורה (שם): ”ואיני נסקל

1 להלן שורת הראיות שהביא הגרא”י שור לקביעתו זו:

”עייני בש”ס חולין (מב א) זאת החיה אשר תאכלו מלמד שתפס הקב”ה מכל מין ומין והראה לו למשה. ודרשו אקרא בפרשת נח וזוה אשר תעשה אותה תנא ר’ שמעיה באצבעו הראה הקב”ה לנח כזה וכזה תעשה לתיבה (פרקי דר”א פ’ לג). ודרשו אקרא ז’הנה אלקינו ז’ה’ כל אחד היה מראה אותו באצבעו (ש”ס סוף תענית, לא א). גם במה דכתיב ז’ה משה האיש דרשו מלמד דמות משה הראה להם השטן (עייין פירוש רש”י, תשא לב א, והוא בשמות רבה ובש”ס שבת פט א). וכן דרשו אקרא כי זה אלקים ועד כל אחד היה מראהו באצבעו (מדרש חזית על פסוק שובי שובי השולמית, וכן הוא במדרש קהלת על פסוק אין זכרון לראשונים ובירושלמי פ”ב דמגילה ה”ד). וכן במה דכתיב ז’ה אלי ואנוהו דרשו יהיו מראין אותו באצבעו (עייין פירוש רש”י, בשלח טו ב, וכן הוא בוהר הקדוש). וכן דרשו אשר נתן לי אלקים בזה שטר אירוסין וכתובה הראה לו (ב”ר פרשת ויחי). וכן במה דכתיב ז’ה לכם הטמא, וכן ז’ה אשר תעשה על המזבח, וכן ז’החודש הזה (עייין כל זה בש”ס מנחות כט א). ודרשו בעבור ז’ה דאתי למעט סומא דפטור מלומר הגדה, כיון שאינו רואה במראית העין (עייין פסחים קטז ב).”

יעוין שם עוד מה שהוסיף לדון בעניין זה, ולהלן הבאנו עוד מדבריו שם.

עד שיהו שם שלשה הראשונים [בפניהם הותרה ולקה], שנאמר 'בננו זה' זהו שלקה בפניכם". ועל כך מתרצת הגמרא (שם עמוד ב): "אם כן לכתוב 'בננו הוא', מאי 'בננו זה' - שמע מינה תרתי". ופירש רש"י: "אם כן - דלהך מלתא לחודא אתא ולא למעוטי סומין. לכתוב בננו הוא - סורר ומורה, ומשמע הוא שלקה בפניכם, ומדכתיב זה שמראין באצבעו עליו ולא סומין".

מבואר מדברי רש"י שכך הוא אופן השתלשלות הדרשות: א) אילולי שני מיעוטים אלו לא היה לפסוק לומר לא 'הוא' ולא 'זה'. ב) בכדי ללמדנו את המיעוט של 'זהו שלקה בפניכם' היה די אם הפסוק היה אומר: 'הוא'. ג) מכך שהפסוק לא אמר: 'הוא' אלא: 'זה' אנו יכולים ללמוד דרשה נוספת: 'שמראין באצבעו עליו' ולמעט סומין. המסקנה איפוא ברורה לחלוטין: הביטוי 'זה' האמור אצל בן סורר ומורה הוא הממעט את הסומין², אלא שמהפסוק כאן נדרשים שתי דרשות שונות ולפיכך אנו זקוקים גם לבוא לידי השינוי מ'הוא' ל'זה'.

בסיפור יציאת מצרים

כתוצאה מהלכה זו הממעטת סומין בבן סורר ומורה, קיימת הלכה נוספת אותה חידש רב אחא בר יעקב, שיש גם למעט סומין מסיפור יציאת מצרים, וכך הוא שאמרו במסכת פסחים (קטז ב): "אמר רב אחא בר יעקב: סומא פטור מלומר הגדה. כתיב הכא (שמות יג ח) [וְהִגַּדְתָּ לְבִנְךָ בַּיּוֹם הַהוּא לֵאמֹר] 'בְּעֶבְרַת זֶה' [עֲשֵׂה ה' לִי בְּצֵאתִי מִמִּצְרָיִם]. וכתיב התם 'בננו זה', מה להלן - פרט לסומא, אף כאן - פרט לסומין". ופירש הרשב"ם: "פרט לסומין, מדכתיב 'זה' משמע שיכירוהו בראיית העין".

אלא שהלכה זו אינה מוסכמת בסוגיא שם: רב יוסף ורב ששת, שהיו בעצמם סומין, סוברים שאף סומין מחויבים בסיפור יציאת מצרים. והגמרא מבארת את שיטתם: "בשלמא התם, מדהוה ליה למיכתב 'בננו הוא' וכתיב 'בננו זה' - שמע מינה פרט לסומין הוא דאתא, אבל הכא - אי לאו 'בעבור זה' מאי לכתוב, אלא, בעבור מצה ומרור הוא דאתא".

הראשונים על אתר נחלקו בהבנת שורש המחלוקת כלפי סיפור יציאת מצרים, וכפי שהארכנו בשולי הגליון כאן³. אולם נחזור ונחדד שוב את המסקנה: הכל מודים שעצם הביטוי 'זה'

2 חשוב לדעת כי רבינו הרמ"ה על אתר הניף את ידו ופירש את הסוגיא באופן אחר, כשלדבריו הביטוי 'הוא' ממעט סומין, ומכך שהתורה שינתה וכתבה 'בננו זה' ולא 'בננו הוא' אנו למדים את הדין של 'זהו שלקה בפניכם'. פירושו זה של הרמ"ה עוקר את כל הדין בו נעסוק במאמר זה, שכן לדבריו אין 'זה' ממעט סומין, ואנו לא באנו כאן אלא לפירושו של רש"י שהוא לפשוטו של סוגיא, שאכן 'זה' ממעט סומין.

3 להלן ביאור מקיף בעומק מחלוקת הראשונים בסוגייתינו: הרשב"ם כותב: "בעבור מצה ומרור הוא דאתא. לכך אני אוכל מצה ומרור זכר למה שעשו לי בצאתי ממצרים. ורב ששת ורב יוסף גזירה שוה לא גמרי".

היינו, שלדעת הרשב"ם גם רב אחא בר יעקב מודה שסומין אינם מתמעטים מעצם האיזכור של 'זה' בחיוב סיפור יציאת מצרים. וכל המחלוקת היא רק בשאלה זו: האם דורשים גזירה שוה, 'זה' - זה, של סיפור יציאת מצרים יחד בן סורר ומורה, שרב אחא בר יעקב דורש גז"ש, שכשם שהסומין מתמעטים

בפני עצמו הוא הממעט סומין, אלא שמהיות ואצל בן סורר ומורה ישנם שתי דרשות הנלמדות מפסוק אחד, הרי שהאפשרות לדרוש לימוד כפול באה מכוח שהתורה יכלה לומר 'הוא' ואמרה 'זה'⁴.

בבן סורר ומורה כך הסומין גם מתמעטים בסיפור יציאת מצרים. ואילו רב יוסף רב ששת אינם מסכימים עם גז"ש זו.

אולם דעת רבינו דוד והר"ן, וכן כתב הרש"ש בהגהותיו מסברת עצמו, שהמחלוקת בסיפור יציאת מצרים כלל אינה קשורה לדרשה של גז"ש, אלא שרבי אחא בר יעקב סבר שעצם השימוש בביטוי 'זה' בסיפור יציאת מצרים ממעט סומין, ואילו רב יוסף רב ששת סברו שאין מקום למיעוט כזה כיון שהתורה הייתה צריכה לכתוב 'זה' בעבור מצה ומרור.

ראוי להבחין שכל אחת משיטות הראשונים הללו יכולה להוכיח כשיטתה מצד אחד של מחלוקת האמוראים.

דעת הרשב"ם מסתייעת מאוד מסגנון דברי רב אחא בר יעקב, מהם נראה באופן ברור שמדובר בגז"ש (אם כי החולקים, רבינו דוד והר"ן, סבורים שאין זו ראייה מוכרחת, וכדבריהם, לפי שיש לזה כיוצא זה בתלמוד דברים מתחלפין בפירושן, כזה שהוא נראה גז"ש ואינה גז"ש).

ואילו דעת רבינו דוד והר"ן מסתייעת מדברי רב יוסף רב ששת, בהם כמעט ועיקר חסר מהספר, כי אם הלימוד הוא מכוח הגז"ש הרי שהם אינם מזכירים כלל את עניין הגז"ש ועוסקים רק בעצם הילפותא (אם כי הרשב"ם יענה שעל הגז"ש לא היו צריכים להסביר, לפי שמאליו מובן שהמחלוקת היא בשל כך שהם אינם דורשים את הגז"ש, אלא שהוסיפו ואמרו כי גם מעצם הפסוק לא ניתן לדרוש כך).

כך או כך, לפי שתי השיטות, עדיין דברי הגמרא צריכים ביאור: בשל מה הזכירו רב יוסף רב ששת את פרט זה של בן סורר ומורה: "בשלא תא, התם, מדהוה ליה למיכתב 'בננו הוא' וכתיב 'בננו זה' שמע מינה פרט לסומין הוא דאתא", כשלאורה די היה להם בעצם האמירה שאצל סיפור יציאת מצרים אין מקום למיעוט מסוג כזה, כיון ש'בעבור זה' היינו 'בעבור מצה ומרור'.

(ובהסברה נוספת: הן להרשב"ם שלדעתו שורש דעת רב יוסף רב ששת הוא בכך שאינם סוברים מהגז"ש, והם גם מוסיפים שאין מקום לדרשה עצמית של 'זה' האמור בסיפור יציאת מצרים; והן לרבינו דוד והר"ן שלדעתם שורש דעת רב יוסף רב ששת הוא שאין למדים מיעוט 'זה' האמור בסיפור יציאת מצרים, קשה לשכאורה די היה אם יזכירו רק את הסיבה מדוע לא ניתן לדרוש את 'זה' האמור בסיפור יציאת מצרים, ולשם מה עליהם להוסיף את האופן בו 'זה' נדרש בבן סורר ומורה).

המעין היטב בסוגייתנו יראה לנכון שכך היא כוונת הגמרא: אמנם 'בעבור זה' האמור בסיפור יציאת מצרים בא לומר 'בעבור מצה ומרור', אולם שמה נאמר שכשם שבבן סורר ומורה יכולים אנו ללמוד שני מיעוטים מפסוק אחד, כך גם בסיפור יציאת מצרים נאמר כך, שהתורה משמיעה לנו הן 'בעבור מצה ומרור' והן מיעוט סומין. ועל כך דוחה הגמרא, שאין לומר כך, כיון שבבן סורר ומורה היה ניתן לומר 'הוא' ואמרו 'זה', ומכוח הכפילות אכן ניתן ללמוד שני מיעוטים, אולם בסיפור יציאת מצרים לא היו יכולים לומר הוא, ולכן יש לנו רק לימוד אחד, והוא 'בעבור מצה ומרור'.

כך שהמסקנה היא ברורה: 'זה' בפני עצמו כבר מהווה מיעוט לסומין, מלבד במקומות יוצאים מהכלל בו הוא נדרש במובן של 'בעבור מצה ומרור'. ובמקרה שהיו יכולים לומר 'הוא' ואמרו 'זה', יש כאן כפילות המאפשרת להוציא שני לימודים.

משכך אין כל מקום לטעות ולפרש שאין המיעוט 'זה' לסומין יכול להיאמר אלא אם כן בא השינוי מ'הוא' ל'זה', כיון שעצם המילה 'זה' היא הממעטת את הסומין.

ופלא גדול הוא על כמה מהאחרונים אשר סברו כי מסוגיא זו שבמסכת פסחים עולה ש'זה' בפני עצמו עדיין אין בו מיעוט לסומין, אלא דווקא אם היו יכולים לומר 'הוא' ואמרו 'זה', ומריהטת הגמרא

'בעבור מצה ומרור' – 'מצה זו... מרור זה'

מסוגיא זו במסכת פסחים עולה כלל גדול, שגם לאחר שקבענו כי הביטוי 'זה' בא רק על דבר שרואים בעין ומראים עליו באצבע, הרי שיש יוצא מהכלל ופעמים שהשימוש בביטוי 'זה' בא במשמעות אחרת. וכגון בסיפור יציאת מצרים, בו הפסוק 'בעבור זה' כוונתו למצה ולמרור באופן ערטילאי גרידא, ללא הכרח שרואים את המצה והמרור ומראים עליו באצבע, ולכן להלכה נקבע ש'בעבור זה' אינו ממעט סומין, והסומין חייבין בסיפור יציאת מצרים⁵.

אלא שעם כל זאת שתפסנו שלשון המקרא 'בעבור זה' פירושו: 'בעבור מצה ומרור' ולכן סומין חייבים בסיפור יציאת מצרים, עדיין המחלוקת של החק יעקב עם החיי אדם במקומה עומדת. כיון שיש לדון האם הסומין המחוייבים בעצם הסיפור גם יכולים לומר 'מצה זו... מרור זה'. ואלו הם צדידי הדין: האם נאמר שהסומין אינם יכולים לומר 'מצה זו... מרור זה', מהיות והם אינם רואים את המצה והמרור. או שמא יכולים הם לומר 'מצה זו... מרור זה', מהיות והם מגביהים זאת ותופסים בידם.

וכך נחלקו: החק יעקב סבור שהסומא לא יאמר 'מצה זו... מרור זה' – "כדאמרין שם בגמרא (פסחים קטז ב) 'זה פרט לסומין הוא דאתי', דזה משמע שיכירהו בראיית העין, וכמו שפירש רשב"ם שם". היינו: סומא אינו יכול לומר 'זה' או 'זו' כשהוא אינו רואה, כמוכח מדין בן סורר ומורה⁶. אולם החיי אדם חולק וסובר שהסומא יכול לומר 'מצה זו... מרור זה' מהיות והוא מגביה את המצה והמרור ותופס אותם בידו⁷.

והראשונים מוכח להדיא שלא כדבריהם, והערנו על כך כמה פעמים בהמשך הדברים.

5 בהמשך למחלוקת הראשונים שהובאה לעיל נחדד גם כאן שבשאלה האם אפילו רב אחא בר יעקב מודה לכך ש'בעבור זה' הכוונה היא 'בעבור מצה ומרור', למעשה נחלקו הראשונים, כי לדעת הרשב"ם ברור שגם רב אחא בר יעקב כך סבור, וכל שיטתו ססומין מתמעטים בסיפור יציאת מצרים הוא רק מכוח הגז"ש גרידא. ואילו לדעת רבינו דוד והר"ן, רב אחא בר יעקב סבור ש'בעבור זה' האמור בסיפור יציאת מצרים הוא הממעט סומין. אולם ברור שהראשונים כולם מסכימים שלדעת רב יוסף ורב ששת, שכמותם גם נקבעה ההלכה, ברור שהמילים 'בעבור זה' אין בהם מיעוט לסומין, כיון שמשמעותם היא 'בעבור מצה ומרור'.

6 החק יעקב ממשיך ומוסיף דברים עמומים במקצת: "אף דלפי המסקנא שם אפשר לחלק". ואודה ולא אבוש לומר כי לא הבנתי כוונתו, כיון שאין בסוגיא שם כל ה"א או מסקנא כי אם מחלוקת גרידא. ולדעת הרשב"ם, אותה מצטט החק יעקב, המחלוקת היא רק האם דורשים גז"ש, והכל מודים ש'בעבור זה' אינו מיעוט לסומין. עכ"פ, תהיה כוונת החק יעקב אשר תהיה, ברור שלהלכה הוא אינו מסכים עם כך שאפשר לחלק, ולדבריו 'מה בכך' שלא יאמרו 'מצה זו... מרור זה', כשיכולים הם לומר בלשון קצרה.

7 מעניין לדייק היטב בדברי הפרי מגדים (שם משב"ז ס"ק ט) שבבסיסם הם כדברי החק יעקב אלא שהוסיף מדיליה חידוש מפליא, שהסומין אף לא יגביהו את המצה והמרור: "כשיגיע למצה זו יגביה... וסומא לא יגביה, דאין רואה, עיין חק יעקב ס"ק לט, בבן סורר ומורה, בנינו זה פרט לסומא (פסחים קטז ב)".

ודבריו פלא שכן עניין הגביה הוא דין בפני עצמו, וכמו שאמרו (פסחים שם): "אמר רבא, מצה צריך להגביה, ומרור צריך להגביה", ופירש הרשב"ם: "צריך להגביה. כשאומר מצה זו שאנו אוכלין מרור זה שאנו אוכלין כדי להראותן למסובים ותחבב מצוה בעיניהן". וככל שיש מסובים יחד עם הסומא הרי

הוכחה לשיטת החיי אדם

וראיתי להגאון רבי אריה מרדכי רבינוביץ, רבה הראשון של בני ברק, שהביא ראיה מפתיעה לשיטתו של החיי אדם. וכך כתב בספרו 'שערי אריה' (זכותא דאברהם' עמ' לד, בהערות 'נחלי אמונה' אות א):

"יש להעיר בדברי הרב 'חיי אדם' שמחדש לדינא שסומא כיון דמגביה המצה ותופסו בידו שייך לומר 'מצה זו', אף דאינו רואה אותו, יעוין שם. והבאתי ראיה לדבריו מהא דכתיב אצל יצחק 'גשה ואמשך בני האתה זה בני עשו ויגש יעקב אל יצחק אביו וימשהו וכו' ויאמר אתה זה בני עשו', מפורש בתורתנו הקדושה אף שיצחק היה סומא עם כל זה יען שהיה תופסו בידו כדכתיב 'וימשהו' שייך לומר 'אתה זה בני עשו', כדברי החיי אדם".

ובהרחבת הדברים: הנה נאמר (בראשית כז כא-כד): "ויאמר יצחק אל יעקב גשה נא ואמשך בני האתה זה בני עשו אם לא. ויגש יעקב אל יצחק אביו וימשהו ויאמר הקל קול יעקב והידיים ידי עשו. ולא הכירו כי היו ידיו כידי עשו אחיו שערת ויברכהו. ויאמר אתה זה בני עשו ויאמר אני". והלוא יצחק אביו סומא היה כמו שנאמר (בראשית כז א): "ויהי כי זקן יצחק ותכהין עיניו מראת", כך שבהתאם לכלל האמור שאין משתמשים עם הביטוי 'זה' אלא על אדם שרואים אותו ומראים עליו באצבע לא היה יכול יצחק להצביע על אדם ולומר כי הוא 'זה', ואם כן, כיצד יתכן שיצחק אביו אמר פעמיים 'אתה זה בני עשו' למרות היותו סומא.

אלא ודאי – מסיק מכך הגרא"מ רבינוביץ – ניתן לומר 'זה' גם על דבר שאינו נראה בעין, וזה על ידי שאדם תופס בידו את הדבר עליו הוא אומר 'זה'. לכן יצחק אביו שמישש את עשו יכול היה לומר עליו 'זה'. ולכן גם צדק החיי אדם בכך שפסק שאף סומא המחזיק את המצה והמרור יכול לומר עליהם: 'מצה זו... מרור זה'.

גוף הקושיה

והנה בסיס ראיה זו מצוי למעשה בקושיה שיכולה לעמוד בפני עצמה: אם יצחק סומא היה, כיצד הוא אמר על עשו 'אתה זה' בעוד שאין אומרים 'זה' אלא על מי שרואים אותו ומחווים עליו באצבע, כשהדרך בה מתרץ הגרא"מ רבינוביץ את הקושיה (שיצחק מישש את עשו) מוליכה אותו למסקנה התומכת בדברי החיי אדם (שדי בהחזקת המצות והמרור). אלא שהדברים אינם מוחלטים וברורים כלל ועיקר, וכדלהלן.

ואתה דע כי את עצם הקושיה כיצד ייתכן שיצחק שסומא היה יאמר 'אתה זה בני עשו' כבר הביא המלקט רבי יוסף פצנובסקי בספרו הידוע 'פרדס יוסף' (בראשית שם). ולמעשה⁸

עליו להגביה ולהראות להם, בין אם אומר 'מצה זו... מרור זה' ובין אם אומר בסתמא בלא תוספת 'זו' ו'זה'.
8 בעל 'פרדס יוסף' מקשה זאת, כביכול, מדברי עצמו. אולם בסיום דבריו הוא מציין: "ועיין גם כן בקובץ 'המאסף' שנה יח סימן ג". המדובר הוא כמובן בקובץ הנודע של הרב בן ציון קואינקה. אפס כי עיון בהפנייה זו לא מגלה ולא כלום על עניין זה. אלא שכנראה טעות סופר נפלה שם והמיקום הנכון

מקורו הוא בדברי הרב צבי הירש ניסבויס מזאריק, שהקשה כן בקובץ 'המאסף', והגדיר את קושייתו במילים: 'פלא ביותר' והניחה בצריך עיון⁹.

ומצאתי כי גם הגאון רבי מאיר ורשביאק אב"ד מאנקטוב, הביא את קושיה זו בספרו 'אמרי כהן' (ורשא תרצ"ב, פרשת תולדות):

"ראיתי מקשים הא סומא נתמעט בפרק בן סורר ומורה מתיבת 'זה'. וזה טעות, דבפסחים מסקינן דנתמעט מדהוה מצי למיכתב 'הוא', ובספור יציאת מצרים דלא מצי למיכתב אלא 'זה' סומא חייב, דיכול להיות 'זה' באוחז בידו, וכאן שאמר יצחק 'גשה נא ואמושך' שפיר אמר 'האתה זה', כי יכיר במישוש כרואה בראיה, וזה פשוט".

אין האמרי כהן כותב היכן ראה קושיה זו, אלא שדבריו בבואו להגדיר אותה כ'טעות' אינם נהירים כל כך¹⁰, ומכל מקום נראה שעיקר תירוצו הוא כדברי הגרא"מ רבינוביץ, שיצחק זיהה את עשו באמצעות חוש המישוש, שהיה אוחז ותופס בידו, ולכן יצחק היה יכול לומר על עשו 'האתה זה', בהיותו מכירו במישוש כפי שהוא מכירו בראיה.

זיהוי שלא על ידי ראייה בעין

ואני בעיני לא ירדתי אפילו לתחילת דעתם של גאונים אלו: הרי ברור הדבר שגם אם נסכים לכך שאדם יכול להכיר ולזהות את העומד אצלו על ידי חוש המישוש – הרי שהוא עדיין אינו יכול לומר עליו 'זה'! זאת מפני שכפי שכבר הוכחנו שאין השימוש בביטוי 'זה'

של ההפנייה הוא אכן על שנה יח אך בכרך ב חוברת ו סימן עז אות ז, שם אכן מופיעה הערה זו, כמעט מילה במילה כהעתקתו של הפרדס יוסף, כך שזהותו של בעל הקושיה מתבררת לנו ככותב הדברים שם. 9 לימים גם כיוון לקושיה זו רבינו כ"ק מרן אדמו"ר הפני מנחם זיע"א, ואף הוא הניחה בתימה, וכך כתב בהגהותיו שנדפסו בספר 'שולי הגליון' (רמב"ם פ"ז מהלכות ממרים ה"י):

"וכן איתא במשנה סנהדרין (עא א). ועיין עוד בגמרא פסחים (קטז ב) סומא פטור בהגדה של פסח, מדהוה ליה למיכתב 'הוא' וכתוב 'זה'. ועיין בחומש פרשת תולדות 'האתה זה בני עשו', והרי יצחק היה סומא ואמר 'זה'. ואחר כך מצאתי כל זה בספר 'פרדס יוסף' פרשת תולדות שם וברוך שכיוונתי. וברשי' בסנהדרין (עא א) ורשב"ם פסחים (קטז ב) משמע דאינו יכול לראותו לא שייך 'זה'. ותפארת ישראל בסנהדרין שם פירש שאינו יכול להראות עליו באצבע 'זה'".

10 האמרי כהן פותח ומקשה מדברי הגמרא בסנהדרין ואילו את המשך דבריו הוא נועץ בדברי הגמרא בפסחים. אולם המעיין בסוגיות הללו יראה לנכון שאף במסכת סנהדרין כבר מבואר פרט זה שהמיעוט בנוי על כך שהיה הכתוב יכול לומר 'בננו הוא' וכתב 'בננו זה', ולא ידעתי מה היה לו להרחיק ולהביא לחמו ממסכת פסחים.

לא זו אף זו, כבר באינו שבוודאי 'זה' פירושו ראייה מוחשית וחיווי באצבע, אלא שמהיות ואצל בן בסורר ומורה מבקשים ללמוד דין נוסף, הרי שכלפיו היה די אילו היה כתוב 'בננו הוא', ואין הכוונה כלל שיש לבדוק תמיד אם הוה מצי למיכתב 'הוא' אם לאו.

ובלאו הכי, לא אדע מה תועלת יש לו להאמרי כהן מכל דבריו אלו כיון שגם לשיטתו יקשה שיצחק היה אכן יכול לומר 'האתה הוא בני עשו' ('הוא' ולא 'זה'), או לומר 'האתה בני עשו' (לא 'הוא' ולא 'זה'). כך שעדיין נמצאת הקושיה במקומה עומדת: איך יצחק אמר 'האתה זה בני עשו'.

יכול להיות כי אם דווקא בראיה וחיווי באצבע, וכמוכח מלשונות המקראות הנדרשים בחז"ל. ופשיטא כביעתא בכותחא שגם אם אכן יצחק הכיר את עשו על ידי חוש המישוש לא היה יצחק יכול לומר עליו כי הוא 'זה' כל עוד הוא אינו רואה אותו ומחווה עליו באצבע.

ראיה ברורה היא לכך מהדין האמור בבן סורר ומורה, שנאמר בו להדיא וְתִפְּשׂוּ בֹּ אֶבְיֹוֹ וְאִמּוֹ ומכל מקום ממעטים מלשון הפסוק 'בננו זה' שאין דין זה אמור בסומין, שאינם רואים את בנם. ומיעוט זה הוא מיעוט מוחלט וסופי, מבלי יוצא מהכלל. ומעולם לא עלה על הדעת לומר שאילו הסומין יכירו את בנם על ידי המישוש יהיו יכולים לומר עליו 'בננו זה' ולעשות בו כדין בן סורר ומורה. ומוכרח שאין די בזיהוי הבן על ידי ההורים¹¹, יהיה הזיהוי איך שיהיה¹², ואין הם יכולים לומר עליו 'זה' אלא דווקא כשיראוהו בעיניהם.

ומשכך ברור שיצחק אבינו, בהיותו סומא, לא היה יכול לומר על בנו 'האתה זה בני עשו' על ידי שמישש אותו, שכן מוכרח שזיהוי בכל אופן שיהיה אינו מאפשר את השימוש בביטוי 'זה'¹³.

11 ועומק הראיה הוא, כי הנה במיעוט סומין בבן סורר ומורה היה מקום לומר שהמיעוט הוא עניין מציאותי גרידא, שמהיות ואין ההורים יכולים לזהות את הבן לפיכך אין הדין יכול להתקיים בו, ומשכך היה אולי מקום לרון היכי ליהוי דינא כשיכולים לזהותו על ידי המישוש, ושמא אין המיעוט אלא דווקא כשאין ההורים מכירים בו אפילו על ידי מישוש. אולם האמת היא שבוודאי התורה מיאנה שיהיה בן סורר ומורה להורים סומין, וכפי שכתב רבינו המאירי בבית הבחירה (סנהדרין מה ב): "ודברים אלו כולם אף על פי שקבלה הן יש בהן צד טעם, שהבעלי מומין אכזריות מצויה בהם יתר על שאר בני אדם ושמא מדת אכזריות מביאתם לכך", והתורה בחרה לכתוב את גזירת הכתוב זו באופן של 'בננו זה', שמשמעו שההורים רואים את בנם, כי אכן 'זה' הוא דווקא בראיה חושית בעיניים.

12 להשלמת הדברים יצוין שהפני מנחם בהמשך דבריו שהובאו לעיל, מתפלא אף הוא על עיקר מיעוט הורים סומין בבן סורר ומורה, שכן לכאורה אף סומין יכולים לזהות על ידי זיהוי בקול: "וקצת קשה דהרי יכולים להכירו על ידי טביעות עינא דקלא כדאיתא בגיטין כג א, ולהצביע עליו באצבע 'זה' וי"ל טובא בזה ואכמ"ל". וכאמור, התירוץ ברור ומוכרח, שאין 'זה' יכול להאמר אלא בראיית העין אף אם האדם מזוהה למעלה מכל ספק, ואין הכוונה שמיעוט סומין הוא מבחינה מציאותית, מחוסר אפשרות למילוי התנאים הבסיסיים, אלא ההתורה שביקשה למעט סומין מסיבותיה בחרה להודיענו זאת על ידי גזירת הכתוב של המילים 'בננו זה'.

ואגב שהוזכר עניין טביעות עינא דקלא יצוין כי אף כלפי יצחק אבינו וזיהוי בנו עשו יש להאריך טובא בעניין טביעות עינא דקלא, אלא שאין זה מטרת מאמרנו וקצר המצע מהשתרע.

13 ואם כי האמרי כהן לא הזכיר ולא כלום מעניין זה של בן סורר ומורה, וכאמור דבריו צריכים עיון, הרי שאצל הגרא"מ רבינוביץ ראיתי שביקש להחזיק את החבל בשני ראשיו, כי בתחילה הביא את תירוץ זה כראיה ליסודו של החיי אדם, שכשם שיצחק אביו אמר 'האתה זה' על ידי המישוש כך גם הסומא יוכל לזהות את המצה והמרור על ידי מישושו בהם ולומר 'מצה זו... מרור זה', אולם בהמשך דבריו שם הרי הוא בעצמו חוזר בו ומזכיר את דין זה של בן סורר ומורה ממנו מוכח שגם אם ההורים תופשים בבנם ומשמשים אותו עדיין אינם יכולים לומר 'בננו זה' לפי שאין רואים אותו ממש.

בהמשך דבריו שם ממשך הגרא"מ רבינוביץ ומחדש לומר: "אך אולי יש לחלק דשאני בבן סורר ומורה דנוגע לדיני נפשות". והיינו, שהראיה מיצחק במקומה עומדת, ושאינו בן סורר ומורה דיני נפשות הוא. וכמדומה שאין דבריו כלום, שכן כאמור אין זה חומרא בדיני נפשות שבבן סורר ומורה, שמהיות ואין

קביעה או שאלה

אלא שאם כנים דברינו שאין בנמצא סומא שיוכל לומר 'זה' על מה שאינו יכול לראותו בעיניו, גם אם מבחינתו הוא מכיר שמדובר באדם מסוים על ידי שבדקו בטביעת עינא דמישוש, ומהאי טעמא אין סומין יכולים לומר 'בננו זה' בסורר ומורה אפילו כשתופשים בו, הרי שעמדה וגם נצבה קושייתם העצומה של האחרונים: מה נעשה ליום שידובר לנו על מה שיצחק אבינו אמר 'האתה זה' על בנו עשו, למרות שהיה סומא.

ואשר יראה לתרץ זאת באופן פשוט ומחזור, כשנבחין ונבדיל בין האופנים בהם האדם משתמש בביטוי 'זה': פעמים ואדם בא לקבוע כי מדובר באדם פלוני והוא אומר כי הוא 'זה'. באופן כזה ברור שסומא אינו יכול לומר 'זה', שהרי הוא אינו רואה בעיניו. אולם פעמים ואין אדם בא לקבוע על אדם כי הוא 'זה', אלא אדרבה רצונו לשאול ולהסתפק האם מדובר באדם פלוני. באופן כזה בוודאי שאדם יכול לשאול כך גם אם הוא אינו רואה את האדם ואפילו אם הוא סומא, שכן זוהי בדיוק כוונתו, לדעת האמנם מדובר בוודאות באדם 'זה'.

הוי אומר: השימוש במילה 'זה' בתוך קביעת עובדה שמדובר באדם פלוני באה לחדד כי מדובר בראיית העין וחיווי באצבע שאכן ברור באופן מוחלט מעל לכל ספק שאכן זה הוא; ובאופן כזה סומא אינו יכול לומר 'זה'. לעומת זאת, השימוש במילה 'זה' בתוך שאלה באה בכדי לחדד את השאלה: האם אכן ברור מעל לכל ספק שמדובר באדם מסוים; ובזה הסומא שווה לכל אדם, שיכול הוא לשאול כך.

ומעתה שחילקנו בין הרבקים מתורצת להפליא קושיית האחרונים: בוודאי שסומא אינו יכול לקבוע בוודאות ולומר כי מדובר באדם 'זה', שכן הוא אינו רואה ואינו יכול להראות באצבע. אולם יצחק הרי שאל 'האתה זה בני עשו' ושאלה שכזאת אפשרית גם לסומא.

ואל תשיביני שהא תינח בפעם הראשונה (פסוק כא) בה יצחק שאל את יעקב: 'האתה זה בני עשו', שבה אכן ניתן לומר שבשאלה יכול סומא לומר 'זה' וכפי שנתבאר, אך מה נעשה ביום שידובר לנו בפעם השניה בה אמר יצחק (פסוק כד): 'אתה זה בני עשו', ושם לכאורה אין זה נראה כשאלה אלא כקביעה. תשובה לדבר, שהדבר ברור שאף בפעם השניה באו דבריו של יצחק במשמעות של שאלה, כמפורש על אתר בדברי הרד"ק:

"אתה זה – דרך שאלה אף על פי שאין עמו השאלה, וכן 'אתה אמרת אדוניה ימלוך אחרי' (מלכים א' א כד) ואחרים רבים; ועדיין שאלו מפני הספק שהיה לו בקול וכל זה שלא יהא כמהתל בעיני עשו בנו שאמר לברכו, ואם היה יעקב בנו ואהובו לו, לא היה טוב בעיניו שיהיה מהתל בעשו, לפיכך חקר אותו כמה פעמים".

יכול להתקיים בו דין 'בננו זה' לכל פרטיו לפיכך ממעטים סומין, אלא שהתורה בחרה למעט סומין על ידי גזירת הכתוב שכתבה 'בננו זה' וזה יכול להתקיים דווקא בראיית העין ממש.

וברור איפוא שבכך נדחית לחלוטין ראייתו של הגרא"מ רבינוביץ שביקש ללמוד שכשם שיצחק אמר 'האתה זה' על עשו למרות היותו סומא כך גם הסומא יכול לומר 'מצה זו... מרור זה', שכן שונה הדבר אצל יצחק אבינו שאמר זאת בלשון שאלה, אולם בכל אופן של קביעה, אם במצה ומרור ואם בבן סורר ומורה, אין סומא יכול לומר 'זה' לפי שאינו רואה בעיניו.

הדין בהוכחת הגר"י שור

והנה הזכרנו לעיל כי מהלכה פסוקה זו שאין סומין יכולים להיות הורים לבן סורר ומורה מוכח לכאורה כדברי החק יעקב ושלא כדברי החיי אדם. זאת מפני שהגם שההורים תופסים בבנם ומכירים אותו על ידי המישוש עדיין הם אינם יכולים לומר 'בננו זה'. ומהיות וראיתי לכמה מהאחרונים שעסקו בהבטים שונים של ראייה זו, אמרנו להביאם לבל יחסר המזג.

מראשי המדברים בראיה זו הוא הגאון רבי יעקב שור מקיטוב, אשר כך כתב בקונטרס 'אגדות יעקב' אותו צירף להסכמתו על הגדה של פסח 'דמשק אליעזר' (קולמיי תרמ"ג, ושם, פרק ז):

"עייין להרב 'חק יעקב' הלכות פסח, דסומא לא יאמר 'מצה זו', כיון שאין רואה. והרב 'חיי אדם' השיג עליו דכיון דמגביה המצה ותופסו בידו שייך לומר 'מצה זו' אף באין רואה אותו... ואחרי המחילה אני אומר כי צדקו דברי ה'חק יעקב', ואישתמטתיה להרב 'חיי אדם' משנה שלמה בסנהדרין, דתנן גבי בן סורר ומורה שאם היה אחד מהם סומא אינו נעשה בן סורר ומורה שנאמר 'ותפשו בו אביו ואמו ואמרו בנינו זה' ולא סומין עיי"ש, הרי הגם דשם כתיב 'ותפשו בו' אפילו הכי ממעט סומא שאינו יכול לומר 'בנינו זה'".

ואם כי שורה ארוכה של חכמים חלקו עליו, ביניהם אביו, עדיין נראה שדבריו של הגר"י שור נאמנו עד מאוד והאמת עימו, וכפי שיבואר לפנינו.

למרבה הפלא, רבי יעקב שור גופיה מעתיק במקום אחר את דברי אביו הגרא"י שור, בהם הוא מביא את קושיה זו על החיי אדם, בשם 'חכם אחד' ששמו לא פורש, והוא דוחאם. וכך הוא מביא בספרו 'בעי חיי' את הדברים שאת תחילתם כבר צייטנו לעיל:

"וכבר נשאלתי מחכם אחד שזה נגד משנה ערוכה בסנהדרין, דנתמעט בבן סורר ומורה כשהיה אביו סומא יען דכתיב 'בננו זה' אע"ג דשם כתיב 'ותפסו בו'. ובאמת כי היה בהעלם עין ממנו דברי המשנה הללו.

אמנם נראה דהנה יש להבין במה דאמרינן בש"ס פסחים (קטז ב) דבבן סורר ומורה דממעטינן סומא הוא מדהוה ליה למיכתב 'בננו הוא' וכתב 'בננו זה' שמע מינה דלמעט סומא אתי, דמשמע להדיא דלא דרשו בבן סורר ומורה למעט סומא רק מצד שינוי לשון דהוה ליה למיכתב 'בננו הוא' ולולא זה לא הוי ממעט סומא. והרי כבר הקדמנו דמשמעות של תיבות 'זה' גופא הוא רק על דבר הרואה במראית העין. אלא וודאי הדבר ברור כמו

שכתב החיי אדם, דהגם דתיבות 'זה' מורה דווקא על דבר הרואה במראית העין מכל מקום גם בדבר שמחזיק בידו אפשר לכתוב תיבות 'זה' אף על פי שאינו רואה. ולזה גם בבן סורר ומורה לולא שינוי הלשון דהוה ליה למיכתב 'בננו הוא' לא הוי אנן ממעטינן סומא עבור דכתיב 'בננו זה', דכיון דכתיב 'ותפטו בו אביו ואמו' ובדבר התופס בידו שייך גם כן לומר 'זה', אף שהוא אינו רואה, ולזה הוצרכו בפסחים הנ"ל לומר דרק מצד שינוי לשון נתמעט סומא, וזולת זה לא נתמעט סומא כיון דאחזו בידו, וזה נכון מאוד ומיושבת הקושיא של החכם השואל על ספר חיי אדם".

ונוראות נפלאתי על דברי הגרא"י שור הללו¹⁴, לפי שהמעייין היטב בסוגיות הללו יראה להדיא, וכפי שחידדנו לעיל, כי אין חולק ש'זה' פירושו ראייה מוחשית וחיווי באצבע! אלא שמהיות ואצל בן סורר ומורה מבקשים ללמוד מיעוט נוסף, הרי שכלפי אותו מיעוט היה די אילו היה כתוב 'בננו הוא', ומדכתיב 'בננו זה' מוסיפים ולומדים למעט סומין. אולם אין הכוונה כלל שעצם הלימוד למעט סומין הוא מכך שהיה יכול להכתב 'בננו הוא'¹⁵.

גם בעל דבביה של הגאון רבי יעקב שור על רבנות העיר קיטוב, הלוא הוא הגאון רבי חיים גלרנטר בספרו 'שמחת החג' (עמ' נו 'לשון למודים' ד"ה והנה) עוסק בדברי האגדות יעקב. ובתחילה הוא כותב:

"ותמהני דהלא החק יעקב בעצמו העיר שם מראיה זו בבן סורר ומורה... ואם כן מה חידש באגדות יעקב שם... ועכ"פ אתה רואה דהחיי אדם על דברי החק יעקב קאי שהעיר מהגמרא לעניין בן סורר ומורה, ואם כן ודאי דבחנם נחשד החיי אדם ולא כתיב ביה ונעלם".

ופלא גדול עליו שלא הבחין שתורף חידושו של הגר"י שור מצוי בכך שאצל בסו"מ נאמר 'ותפשו בו', ועם כל זאת אמרינן שעדיין אינם ההורים הסומין יכולים לומר 'בננו זה', וחידוש זה אינו מוזכר בדברי החק יעקב.

עוד כתב שם שלא זו בלבד שמסוגיא בפסחים אין ראייה לשיטת החק יעקב כי אם איפכא:

"ודאי צדקן דברי הרב חיי אדם, ואדרבה יש ראייה לדבריו ממה דמפורש להדיא בגמרא שם דסומא יאמר הגדה, אע"ג דכתיב בעבור זה, משום דשאני מבן סורר ומורה".

ואף דבריו אלו הם פלא גדול כי מה עניין זה לזה, שכן כולי עלמא מודי להלכה שסומין מחוייבים בסיפור יציאת מצרים, ואילו המחלוקת בין החק יעקב להחיי אדם היא בפרט

14 גם יש לתמוה עליו בדומה לתמיהה על דברי האמרי כהן לעיל, בכך שפתח במסכת סנהדרין וסיים במסכת פסחים, בעוד שאף במסכת סנהדרין כבר מבואר פרט זה שהמיעוט בנוי על כך שהיה הכתוב יכול לומר 'בננו הוא' וכתב 'בננו זה'.

15 גם עצם סברתו צריכה ביאור, כי אם אכן שייך לומר 'זה' בתופס בידו, כיצד משמע במילים 'בננו זה' המיעוט לסומין.

שונה לחלוטין: האם יכולים לומר 'מצה זו... מרור זה', ואין לכך שום קשר לעצם הלימוד של 'בעבור זה'¹⁶.

גם בספר 'משנת אליעזר' (מהדו"ת ח"ב, סי' לא 'סדרי משנה' אות ה) עסק בדברי האגדות יעקב וכתב: "ובעניין זה הראני ידידי ש"ב הרב החר"ף הגביר הנכבד איש אשכולות מ' דוד וויינלעז נ"י מבראדי בספר דמשק אליעזר, פירוש על הגדה, באגדות יעקב שם בהקדמה..." והוא דוחאו לחלוטין:

"ולדעתי אדרבה דברי החיי אדם צודקים, ובאגדות יעקב שגה בזה ולא הבין דברי החיי אדם. דהנה בחק יעקב שם כתב... ובמחכ"ת דבריו תמוהים דבאמת הרשב"ם לא קאי על מצה ומרור רק על בן סורר ומורה שאמרו בש"ס 'בננו זה – פרט לסומין' ועל זה כתב הרשב"ם 'מדכתיב זה משמע שיכירוהו בראית העין' (ולא כתב 'שיכירוהו' לשון יחיד כמו שהעתיק החק יעקב רק 'שיכירוהו' לשון רבים, וקאי על אביו ואמו של בן סורר ומורה). אבל במצה ומרור שאמר רבא דצריך להגביה, ופירש רשב"ם 'כדי להראותן למסוכים ותחבב מצוה בעיניהן' פשוט דגם סומא יכול להגביה ולומר 'מצה זו' או 'מרור זה' כיון שמגביה בשביל המסוכין והמה רואים. ובגמרא יליף גז"ש זה מזה דכתיב גבי בן סורר ומורה. אבל למאי דמסיק דלא יליף הכא גז"ש גם סומא יכול לומר זה..."

ואני לא כן עמדי, כי מלבד מה שהחק יעקב לא בא להעתיק את לשון הרשב"ם אות באות, הרי שברור שהחק יעקב ידע היטב שדברי הרשב"ם מוסכים על בן סורר ומורה, אלא שלזה גופא נתכוון החק יעקב, כי יסוד כלל זה שאין סומא יכול לומר 'זה' מצוי בדניני בן סורר ומורה, ומכאן נלמד שהסומין אינם יכולים לומר 'מצה זו... מרור זה'.

גם מה שהוסיף והביא שסומא יכול להגביה את המצה והמרור אינו עניין לדברי החק יעקב והחיי אדם, שכן שניהם מודים על עיקר חיוב הסומין בסיפור יציאת מצרים ועל חיובם להגביה את המצה והמרור, ואין תורף מחלוקתם אלא בפרט מסוים זה: האם בהגבתם יכולים הם לומר 'מצה זו... מרור זה', ועל כך דברי החק יעקב על מכונם עומדים.

ומה שסיים וכתב דלמסקנת הגמרא דלא ילפינן גז"ש שוב גם הסומא יכול לומר 'זה', לא ידעתי להולמו, שכן כאמור שלילת הגז"ש לא באה אלא לומר שהפסוק 'בעבור זה' אינו ממעט סומין, אבל עדיין אין בכך כל ראייה לומר שאף סומא יכול לומר 'מצה זו... מרור זה'.

ובנותן טעם להשלים את הדיון ולציין שכשם שהגר"י שור נחלק עם אביו הגרא"י שור אודות קושיה זו על דברי החיי אדם, כך מצאנו אב ובן נוספים שנחלקו על חידוש זה ממש.

16 בהמשך דבריו כותב גם הגר"ח גרלנטר כטענת הגרא"י שור: "דלפי מה דמסקינן שם דלא ממעטינן סומא ממשמעות 'זה' רק מיתור 'זה', וכבר הארכנו לדחות סברא זו.

הגאון רבי עמרם בלום כותב בספרו 'בית שערים' (סי' רי) בשם בנו הגאון רבי בן ציון, מי שהיה לימים רב הקהילות סארוואש ואויפאלו, את ראייה זו מדין בן סורר ומורה נגד שיטת החיי אדם, והוא משיבו על כך:

"הנה אף תפסת מועט לא תפסת על החיי אדם, דהרי מסקינן בפסחים דדוקא בבן סורר ומורה מדהוה ליה למיכתב 'בננו הוא' וכתיב 'בננו זה' ש"מ פרט לסומא הוא דאתי, אבל בלא יתורא או שינוי לשון לא ממעטינן סומין מ'זה', דגם סומא יכול לומר 'זה' על מה שתופס בידו ויודע כי הוא זה".

ולדעתי יפה כוח הבן מכוח האב, שכן כפי שהארכנו טובא אין כוונת הגמרא כלל שהמיעוט הוא מהייתור של 'זה' כי אם מהמשמעות של 'זה', ופשוט.

עוד ראה ב'בית שערים' שם שכתב, שמהיות ובדין 'ותפשו בו' נקטינן ד'כל הראוי לבילה אין בילה מעכבת בו', הרי שהורים שאינם גדמין וראויים לתפוס בבנם אינם צריכים בפועל לתפוס בו, 'וכיון שאינן תופשין בו אין סומין יכולים לומר בנינו זה', מה שאין כן 'במצה ומרור שמגביה ותופס בידו שפיר י"ל כחיי אדם שיכול לומר זו וזה'.

ולא הבנתי דבריו, כי סוף כל סוף איך ניתן למעט סומין, והלוא יכולים לתפוס בו ושפיר יאמרו 'בננו זה', מה עוד שאצל סומין שאינם ראויים לבילה מחמת שצריכים הם לומר 'בננו זה', הרי שאדרבה יהיה עלינו לומר שמחוייבים הם לתפוס בו. ואם בלאו הכי ממעטים, הרי זו ראייה שצריכים ראיית העין דווקא¹⁷.

17 בשולי מאמרנו זה ברצוני להתייחס לשאלה ייחודית אותה פרסם אחד מרבני ווארשא, הגאון רבי יהונתן אייבשיץ, בקובץ התורני 'אוצר חיים' (יאנוב, שנה ראשונה ח"ב, תרצ"ז):

"אבקש נא מאוד מאת הרבנים גאוני זמננו שליט"א להביניני בהדין המבואר (שו"ע או"ח סי' רכה) דמי שנעשה בנו בר מצוה יברך 'ברוך שפטרני מעונשו של זה', האיך הדין בסומא שבנו נעשה בר מצוה אם יכול לברך ברכה זו, ע"פ מה דמבואר בש"ס סנהדרין, דאם היה אביו של בסו"מ סומא אינו נעשה בסו"מ, משום ד'בננו זה' משמע שהן רואין אותו, וכן הביא הרב בעל 'חק יעקב' דסומא אף שאומר ההגדה לא יאמר 'מצה זו' משום דאין רואה את המצה... ואם כן פשיטא דאם האב סומא אין יכול לברך 'מעונשו של זה' כיון דאין רואה אותו בשעת הברכה, ודו"ק.

וכן צריך להבין בהא דמבואר בסדר פדיון, דהאב אומר לכהן 'זה בני בכורי' האיך הוא יאמר באם האב הוא סומא דאין יכול לומר 'זה בני בכורי' כיון דאין רואה אותו, ולא גרע זה באם עושין הפדיון הבן שלא במקום הבן דאומר האב בלשון 'יש לי בן בכור' ואינו אומר 'זה בני בכורי' כיון דאין רואה הבן, וממילא הוא הדין באם האב סומא דאין רואה הבן פשיטא דצריך לומר בנוסח 'יש לי בן בכור' ולא יאמר 'זה בני בכורי' והעולם אינן יודעין מזה, וצ"ע.

וכן צריך להבין בסדר נתינת הגט מיד הבעל להאשה דאומר בלשון 'הרי זה גיטך' וכו', היאך הדין באם המגרש הוא סומא אם יכול לומר 'הרי זה גיטך' כיון דאין רואה ולא ראיית מי שנתעורר בזה, וצ"ע"ג.

וראיית בקובץ 'הבאר' (שנה יד, תרצ"ז. כרך א-ד סי' נו) שהגאון אב"ד לאבאואו השיבו: "הן אמת דכפי הנראה ברשב"ם (פסחים קטז ב) תיבת 'זה' מורה על ראיית עין, שכתב לפרש טעמא דראב"י דסומא פטור מהגדה דמקיש 'זה' ד'בעבור זה' לה'זה' ד'בננו זה', ע"ש. אבל באמת אחר דדחה הש"ס לראב"י דשאני התם מדהוה ליה למיכתב 'בננו הוא' שמע מינה פרט לסומין

אבל הכא איצטריך הזה להורות על עיקר המצוה דמצה ומורו, כלומר דבעבור מצוות אלו זכינו ליציאת מצרים, כפירוש רש"י או כדרוש המגיד 'בעבור זה לא אמרתי אלא בשעה שיש מצה ומורו מונחים לפניך'... אם כן הדבר מבואר ד'זה' אינו מורה כלל לאפוקי סומין.

וכבר החק יעקב כבר קדמני שכתב דאפשר במסקנא לחלק. אבל במחכת"ר הדבר מוכרח ולא אפשר, דאם לא כן דברי הרשב"ם תמוהים במה שכתב דזה משמע שיכיר בראיית העין, דאם כן למה ליה גזירה שוה ד'בננו זה', הרי הדבר פשוט כיון דכתיב זה. ועל כרחך צריך לומר שאין הדבר מוכרח דזה מורה על ראייה רק מכות גזירה שוה הוכיח ראב"י כן.

תדע דלמסקנא פירש רשב"ם דרב ששת ורב יוסף גזירה שוה לא גמרי. משמע דעיקר טעם דראב"י משום דגמר גזירה שוה ולא מטעם ד'זה' מורה על ראיית עין, דאפשר נמי שהוא מורה על כלל העניין ולא על הראייה וכמו דמצינו בכלל התורה 'זה הדבר אשר צוה ה' וכמדומה בדברי נ"ך הרבה...

והא דמצינו (במנחות כט) שלשה דברים הראה הקב"ה באצבע מנורה וחודש ושרצים, מדכתיב בכלום 'זה', היינו בדברים שאחרים מראים לאיש ואומר לו 'זה', ממילא אם הוא סומא אי אפשר להראותו, אבל במה שהסומא אומר לאחרים זה שפיר יוצדק לשון 'זה' על גם לסומא, ובפרט אם הסומא תופס בידו הדבר ואומר 'זה', מה לי הוא מה לי אחר, כיון דמתכון על מה שתופס להראות לאחרים הרואין'.

עוד ראיתי בספר 'לקוטי פנחס' (על ענייני פדה"ב. קליינוורדיין תרח"ץ. סימן שה ס"י ס"ק מה) שהביא כי אף הוא נשאר כיוצא בזה מהגרו"י אייבשיץ הנוכח, וכתב בזה:

"והראיתי ענין זה לידיד הרב הגאון מו"ה מאיר הלוי קליין בעהמ"ס 'תולדות שמואל' מאוהעלי נ"י וכתב לי וז"ל: הנה לפי מה שכתב התפארת ישראל במשניות (סנהדרין פ"ח אות ל) דלשון 'זה' משמע שמראין אותו באצבע, וא"כ היה מקום לומר שבמקום שאין צריך באמת להראות באצבע אה"נ שיכול גם הסומא להשתמש בלשון זה. אלא שבאמת אחרי מחכ"ה של התפא"י טעה בזה ולשון הרע"ב שם אטעית' כי הרע"ב כתב שם משמע שמראין אותו וע"כ הוסיף ע"ז התפא"י וכתב 'באצבע', אבל הדבר פשוט שגם בהרע"ב ט"ס היא וצ"ל משמע שרואין אותו וכדאיתא להדיא בפירושו רש"י ז"ל שם וכ"ה להדיא ברשב"ם (פסחים קטז ב פרט לסומין), וכבר הרגיש בהגהות הג"מ רמ"ג הנדפס במשניות ווילנא שיש ט"ס בדברי הרע"ב אלא שלא הערה מקומו. אלא דבאמת משמע בגמ' פסחים שם דדוקא בן סו"מ דהוי מצי למכתב בקרא 'בננו הוא' וכתב 'בננו זה' ע"כ אתי ע"כ למעוטי סומא אבל הכי שאין שייך טעם זה לא אימעט באמת. וכבר הרגיש בזה בחק יעקב (סי' תעג ס"ק לט) וכתב שאעפ"כ נכון יותר שלא יאמר הסומא מצה זו כיון שיכול לומר בלשון קצרה 'מצה שאנו אוכלין'.

ולענ"ד נראה לחלק בענין באופן זה, דבכל מקום שראויה לומר סתם כמו במצה, אה"נ שיותר טוב שלא לומר 'זה', אבל היכי שאין שייך שיאמר סתם כגון בקידושין שא"א אמר הרי את מקודשת בטבעת כי הלא אי אפשר שתתקדש לו רק בזה הטבעת שהוא נותן לה ע"כ אמר שפיר בטבעת זה דוקא. וכן בכפורת בערב יוה"כ נ"ל גם כן שגם הסומא אין צריך לשנות אלא אומר 'זה חליפת' וכו', כיון שהכפרה שלו תלוי גם כן דוקא בזה התרנגול. אבל בפדיון הבן שגם אם ידלג על תיבת 'זה' ויאמר 'בני בכורי' הלא משתמע ג"כ שפיר דמיירי בבנו הבכור שהוא חייב לפדותו, ע"כ יותר טוב שידלג תיבת 'זה'. ובאמת הלא מצינו מקומות הרבה לאין שיעור לשון זה שמשתמש אפילו על דבר שאין רואין אותו כלל בחוש הראות כמו זה הדבר אשר צוה ה' וכיוצא בזה. זה הנראה לענ"ד".

והנה רבות יש לדון בכל האמור כאן, בפרט לפי מה שהארכנו לדון בגוף מאמרינו, ותן לחכם ויחכם עוד.